

חינוך לתפילה בספרות הרבנית של ימינו

אהרן ארנד

ואני תינוק כבן ארבע הייתי ומלוכש הייתי בגדי מועד, ואיש אחד מקרובי הוליכני אצל אבי ואצל זקני לבית התפילה... עדיין לא הייתי יודע להגות במושגים עיוניים ואת המושג הדרת קודש לא הכרתי. אבל אין ספק בלבי שבאותה שעה הרגשתי בקדושת המקום ובקדושת היום ובקדושת האנשים העומדים בבית ה' כתפילה ובניגונים... ושמחה גדולה היתה בלבי ולבי נדבק באהבה לבית זה ולאנשים אלו ולניגונים אלו. (ש"י עגנון, ימים נוראים, עמ' ג).

התפילה הינה חובה הלכתית המוטלת על כל אדם מישראל. אולם מעבר לכך התפילה מהווה קשר מטאפיזי מצד היצור ליצור, עמידת האדם לפני הבורא. החינוך לתפילה מכון איפוא לשני הצדדים: להדרכה טכנית – כיצד לקיים את החובה ההלכתית, ולפעילות לעידוד וליצירת הקשר הנוכח, היינו להחדרת המודעות של המתפלל, להרגשה ולידיעה לפני מי הוא עומד. בשורות הבאות נסקור את שנכתב בעניין זה בספרות הרבנית בימינו, היינו בשלושים-ארבעים השנים האחרונות. נביא אף מעט דברי מלומדים שאינם רבנים.

תופעה מפתיעה קיימת בנוגע ליחס הציבור לספרות זו: לומדי התורה הוגים בספרות הקודש הקדומה. ספרי האחרונים ואחרוני האחרונים כמעט ואינם נלמדים. הפוך המצב ביחס לספרות הכללית: קוראי ספרות החול נוהרים לספרים שזה עתה יצאו, בעוד שספרי קדמונים אינם נקראים¹. ופלא הוא: חכמי התורה שבכל דור, עיקר מלאכתם עידכון ויישום דברה של היהדות לאור התפתחות החברה, הטכנולוגיה והתרבות. משום כך מן הראוי היה שילמדו ויעיינו בכתביהם. ואילו בספרות – האין מסתבר שאדם יפנה לספרי המופת של כל הדורות, שסופריהם כבר נתקבלו כחשובים שבסופרים, ולא יסתפק בפרי עטו של

1. לפני זמן מה קניתי בחנות ספרים משומשים את כל כתבי יהודה שטינברג (תל אביב תשי"ט), ספר עב כרס (350 עמ') ומהדר, במחיר ארבעה שקלים. אמרתי למוכר: ודאי עצוב היה שטינברג אילו היה יודע שכל כתביו שווים מחיר כזה. הכיט כי המוכר ואמר: אני בכלל תוהה עליך, שאתה מוכן להוציא ארבעה שקלים על קניית ספר זה, שמחברו חי במאה הקודמת.

סופר חדש ועולם, שאפשר יהיה גורל כתביו כגורל הקיקיון של יונה, שכן לילה היה וכן לילה אבד?²
 נגיש אפוא לספרות הקודש של ימינו, ונראה מה שנכתב בה ביחס לנושא דידן. בספרי שאלות ותשובות מובאות שאלות הלכתיות-טכניות, ואילו ספרות המוסר והחינוך נוגעת יותר לדרכים בחיזוק זיקת הילד-הבן לתפילה ולידיעה לפני מי הוא עומד. ולואי נועיל בכך למחנכי ישראל בנושא חשוב ומרכזי זה בהוויתנו, אשר עליו אמר אחד החכמים:³ "תמציתו של החינוך הדתי — החינוך לתפילה". אין כותב השורות פוסק הלכות אלא רק מביא פסקי רבנים.

תחילת החינוך לתפילה

יסוד חשוב במשנתו החינוכית של ר' שלמה אבינר⁴ הוא, כי בניית אישיותו של הילד מתחילה מרגע לידתו. ומשום כך מאותו רגע גם מתחיל חינוכו לברכות ולתפילה. כמוכן יש לחנכו לאט לאט, בשלבים. לעומתו כותב ר' ישראל דוד הרפנס⁵, רב בהתאחדות הרבנים בברוקלין (על יסוד פרי מגדים סי' קו), כי גיל חינוך לתפילה הוא כבן שש כבן שבע.

היקף תפילת הקטן

רי"ד הרפנס⁶ מתייחס לשאלת היקף התפילה שיש לחנך את הקטן. לדעתו קטן שקשה לו להתפלל הרבה, פסוקי דמורה וברכות שמע ושמונה עשרה, יש לחנכו להתפלל שמונה עשרה. כן סבור הוא שבימות הקיץ אין להכריח קטן להיות ער עד מאוחר בלילה לצורך תפילת ערבית בזמנה, אלא ראוי להתפלל כבר מפלג המנחה ואילך. והביא שם דעת ר' ישראל קניבסקי שהחמיר בכך. מאידך מסתייג הרב הרפנס מכך שאין העולם מרדקדק להרגיל הילד להתפלל בכל יום מנחה וערבית.

2. לתופעה זו ביחס לספרות הכללית נדרש כבר לפני כמה וחמישים שנה א' שופנהאור בספרו הגיונות ירושלים-תל אביב תשי"ב, עמ' 152-155, הרי קטע קצר מדבריו (עמ' 154): "כמה גדולה סכלותו ורובה פתיותו של הקהל המניח בקרן זוית את אצילי הרוח ויקיריה מכל הסוגים, מכל הדורות והארצות, ודורש אל ילדי כתבתונם של המוחות הכינונים שבבינונים המופיעים יום יום, שכל שנה ממליטה אותם כמות עצומה כרעי של זכוכים — ורק משום זה בלבד שהללו נדפסו היום ועדיין לא נתייבש צבע הדפוס שלהם. והרי מצוה היא, שתהינה יצירות-כביכול אלה עומדות עוזבות וכוזיות היום כפי שתהינה כעבור שנים מועטות ויעמדו בבזיון עד עולם, חומר ללעג על הדורות שעברו ועל איזולתם".
3. תא-שמע, על הצורך בהוראת הסדר בבית הספר היסודי, דעות, כט (תשכ"ה), עמ' 171.
4. ר"ש אבינר, החינוך הטבעי בשנת החיים הראשונה, בית אל תשנ"ב, עמ' 31.
5. רי"ד הרפנס, חינוך לישראל, ברוקלין תשנ"ד, עמ' קט. וראה שם, עמ' נה-נט, סיכום דעות הפוסקים בשאלה "מאיה גיל חייב לחנך".
6. חינוך לישראל, עמ' קי-קיא.

הבנת התפילה והוראתה

ר' אליעזר מאיר כתב מאמר על חינוך לתפילה⁷. לדעתו רוב ציבור המתפללים בבתי כנסיות (למעט בתי מדרש וישיבות) "קפוא יושב דומם מול סידור... ולבו לעתים לא רחוקות הרחק הרחק ממנו והלאה". התפילה נעשית קבע, בלא כוונה. בין הגורמים לכך, מעבר לבעיות אמונה פילוסופיות, חוסר זמן וטרדה בענייני יום-יום המונעים יישוב הדעת, מונה המחבר שתי טרדות של "החינוך הלקוי": א. העדר דוגמה לחיקוי, שכן גם אצל המבוגרים קיימת אותה אדישות. ב. דרך חינוך הילד לתפילה: קטעי התפילה המוגשים לפני הילד אינם ברורים לו, הוא מדקלם, וכך אינו יכול להזדהות עם התפילה ולכוון את לבו. ההרגל להתפלל בלא הבנה ובלא כוונה הופך לרוב להיות קבע, המלווה אותו כל ימיו.
 הרב מאיר מציע גישה לחינוך לתפילה, המתמודדת עם הבעיה השנייה: לשלב את עיון התפילה בתפילה עצמה. הילד יאמרי-הגה את התפילה הנלמדת מיד בסמוך ללמידתה. נביא כאן מקצת מדבריו (עמ' 759), המכוונים לחינוך ילדים בגיל הרך (עד כתה ג):

בפתח התפילה נרגיש באזני הילדים כמעט באופן יומיומי מה אנו הולכים לעשות עתה — נחזיר בהם את ההכרה של העמידה לפני ה'... כל תפילה חדשה נרכשת תילמד היטב... הכונה לא רק לפירוש המילולי שלה אלא ובעיקר ליסודות האמונה הטמונים בה. עד כמה [ש]אפשר [יש] לחזור ולפרט את האמונה בהשגחה פרטית תוך כדי באור ברכות השחר... לשוחח על כיבוש היצר ומתוך כך על הבחירה החופשית בברכה האחרונה מברכות השחר⁸ ו"בכל לבבך" — בשני יצריך" וכן על אהבת ה' בק"ש: "ואהבת... בכל לבבך", וכן על מסירות נפש וקידוש השם ב"בכל נפשך". על אהבת ה' בכל ממנוק ועל מדת הרחמים והדין וצדוק הדין ב"בכל מאורך"... אין צריך לומר שמדובר בשיחות בשפתם של הילדים ובכח הבנתם... שיחות המלאות סיפורים ומשלים ודוגמאות, סיפורים על גדולי ישראל, סיפורים מן העבר ואף מחיי היומיום... גם מה שכבר למדנו צריך לרענן כל הזמן... כל לימוד חדש... יתבצע קודם לאמירתה באופן כזה שבסמוך לאותו לימוד-שינון אנו מתפללים אותה תפילה שזה עתה עיינו בה. באופן כזה נגדיל את הסיכוי שבעת אמירתה... יישמו הילדים בליבם את מה ששפתותיהם רוחשות.

בהמשך מציין הוא דבר נוסף — הדגשת קיום שתי מצוות עשה שבתפילה: קריאת שמע והזכרת יציאת מצרים. יש להזכיר לילד בכל יום לפני ק"ש — "אנו עומדים לקיים מצות עשה מן התורה של ק"ש של הבוקר", וקודם אמירת הפסוק האחרון של ק"ש נזכיר לו: "מצוה לזכור יציאת מצרים". כך יש סיכוי שהילד יכוון באמירת קטעי התפילה הללו לקיים מצות עשה. לדעתו חינוך לתפילה הוא נושא ראשון במעלה, שכן דרגתו הרוחנית של האדם משתקפת מתוך שלמות תפילתו. משום כך סבור הוא שיש להקצות

7. ר"א מאיר, 'החנך לתפילה' — כמימוש יסודות האמונה, תלנע, טו (תשנ"ד), עמ' 754-763.

8. הכונה ל-"יהי רצון... שתרגילנו בתורתך ודבקנו במצוותך..."

לנושא חינוך לתפילה "לפחות שיעור בכל פתיחתו של יום". בדברי ר"א מאיר אין כמעט התייחסות לבעיה הראשונה – העדר דוגמה לחיקוי (וראה להלן).

דרך נוספת להחדרת הבנת התפילה מציע ר' חיים פרידלנדר (שהיה משגיח בשיבת פוניבז')⁹: לשאול את התלמיד מדי פעם שאלות, כגון: מה ביאור "ותאורני שמחה", או מה פירוש "משליך קרחו כפיתים". התלמיד יעיין ויחפש התשובה בבית, וכך תהיה התפילה "עבודה", ולבסוף – עבודת לב.

ר"ש אבינר¹⁰ סבור שעיון תפילה יכול לעזור לקירוב המתחנך לתפילה, אך לא די בכך – עיון תפילה, חינוך להרגלים נכונים ואווירה בבית של דבקות בה' – כל אלה יחד יועילו לחינוך הבן לעבוד את ה' בלבד.

בנושא הבנת התפילה כתב פרופ' ישראל תא-שמע¹¹, שנער דתי ממוצע בגיל בר המצוה אינו מבין יותר מעשרה אחוזים מתפילתו. לדעתו, על מנת להבטיח את רציפות התקניה של התפילה מדור לדור, הכרחי הוא שהנער ילמד את פשט התפילה ואת הרקע ההסטורי והספרותי של הקטעים השונים.

פרופ' דב רפל הקדיש מאמר לנושא הוראת התפילה¹². מטרת ההוראה, לדעתו, היא "לעורר לקראת תפילה ספונטנית ולחנך לקראת הזדהות, חלקית או שלמה, של המתפלל עם התפילה הסדורה". הוא כותב כי חשוב להביא את התלמיד לידי הכרה שיש מצבים שההתנהגות הנכונה בהם היא תפילה, כגון בעת בדידות חברתית. כמו כן יש לעורר את רוח התלמיד למצוא בתפילה את מה שיש בה ושנתעלם מעניינו עד כה, להעמיד את התפילה ב"אור חדש". זאת ניתן לעשות באמצעים אחדים: על ידי הבאת סידור בנוסח אחר מהמקובל, או באמצעות קריאה בפרקי התפילה שאינם בסידור התפילה לכל השנה (כגון סליחות), או מתוך עיון בספרות המחשבה העוסקת בתפילה.

מאמרים רבים הוקדשו להוראת קטעי תפילה שונים¹³. הטובים שבהם הינם ודאי בבחינת כלי מחזיק ברכה, ומורה שישכיל להשתמש בהם יוכל בעזרתם להרחיב את דעת תלמידיו, ולחבב עליהם את התפילה.

הדוגמא האישית בתפילה

במלאכת החינוך פועלים שניים: המחנך והמתחנך. ישנן התייחסויות אחדות הקשורות למתחנך ולזהותו.

ר' יונה עמנואל¹⁴ רואה בדאגה את מנהג בתי ספר, ה"חדרים" ותלמודי התורה בימינו, אף בחוגים בהם האב מתפלל יום יום, שהתלמידים מתפללים בכיתה. הוא מונה מגרעות

המנהג: לרוב אין התפילה במניין, וממילא היא בלי 'ברכו', קדושה וקריאת התורה, ובלי חינוך לתפילה בציבור. התפילה הופכת למקצוע בבית הספר ומשפיעה על התעודה: המורה הופך להיות משגיח¹⁵. אין התלמיד רואה איך אביו ומורהו מתפללים, ובכך מפסיד הוא את הדוגמה האישית. הוא אוכל ונוסע לבי"ס (ואין מספיק לשחק) ורק אח"כ מתפלל. ר"י עמנואל כותב שיש חיוב הלכתי על האב לחנך בנו לתפילה. זו לשונו (עמ' 5):

אין להוציא מההורים את המצוה המוטלת עליהם. בקור ובגשם הלכו האבות עם ילדיהם לבית הכנסת ודווקא כאן בארץ ישראל אין אפשרות לכך? האם בתפוצות ישראל לא מיהרו האבות לעבודה?... אם האב בעצמו הלך באשמורת הבוקר לתפילה, גם הבן ישתדל ללכת בעקבות אביו. חובת החינוך של האב אינה מסתיימת ברישום הבן לתלמוד תורה.

דברים קרובים מצויים בדברי ר"ח פרידלנדר (עמ' 74):

כל שיחות מוסר והתעוררות בתפילה טובות כשהן מדברות אל מי שמתפלל עם אביו... ילד הנשלח להתפלל בבית הכנסת ללא פיקוח... קל לדמות איך תיראה תפילתו. הרי איפוא דברים בשבח הדוגמא האישית של האב ובחשיבותה¹⁶. ומגד, ר"ש אבינר מתנגד למושג "דוגמא" במשמעו המקובל¹⁷:

"דוגמא" נותנים בתיאטרון, ואילו בחיים הרגילים אדם אינו יכול "לתת דוגמא". מחנך צריך לנהוג באופן טבעי... אי אפשר לרמות ילדים קטנים. הם מבינים היטב אם המורה או המחנך מראה להם את פניו האמיתיות, או שהוא מעמיד פנים... ההורה אינו "נותן דוגמא אישית", כי אם משתדל להיות בסדר בינו ובין ריבונו של עולם, ואז גם ילדיו לומדים את הדרך הטובה.

ברור, שאף הרב אבינר מחשיב את הימצאות הילד ליד אב או מורה המתפלל, אלא שהוא מזהיר מפני הצגה או עשיית דברים לא אמיתיים לצורך ה"דוגמא". העברת ה"כמיהה לה" לבן או לתלמיד יכולה להיעשות רק ע"י אדם שהוא בעל כמיהה כזו, ומה שאינו נמצא באדם אין הוא יכול להעביר לאדם אחר.

אף שאלה הלכתית ישנה בהקשר למחנך: האם יכול המחנך להזכיר את שם ה' בשעה שהוא מלמד ילד את הברכות, או שיש בכך הזכרת שם ה' לשווא? על שאלה זו השיב ר"ש אבינר¹⁸ שמותר לומר את הברכה לצורך חינוך, וכמובן, טוב אם המחנך מלמד את הילד בזמן שהוא עצמו מברך ברכה אמיתית.

חינוך לאמונה וחינוך לתפילה

הקושי המרכזי אולי בקיום מצות התפילה היא העובדה שלא ניתן לראות בחוש את ה' מאזין לתפילותינו ופועל בעקבותיהם. התפילה מתבצעת מתוך אמונה שה' שומע קולנו. כמובן יש לכך השלכה גם לחינוך.

15. צד שני, חיובי, של ההשגחה ראה להלן.

16. בסוף דבריו כותב המחבר כי הליכת האב עם בנו לבית הכנסת משפיעה גם על האב ועל צורת תפילתו.

17. החינוך הטבעי, עמ' 33. וראה שם בכל הפרק.

18. החינוך הטבעי, עמ' 34.

9. ר"ח פרידלנדר, מסילות חיים בחינוך, בני ברק תשנ"ב, עמ' 114.

10. החינוך הטבעי, עמ' 34-35.

11. לעיל, הע' 3, עמ' 170-171.

12. ד' רפל, התפילה, ירושלים תשי"ב, עמ' 29-33.

13. אחדים מהם מצויים בקובץ מעינות – תפילה (עורך: ח' חמיל), ירושלים תשכ"ד.

14. י' עמנואל, 'האב מחנך את בנו לתפילה בציבור', המעין, ניסן תשל"ז, עמ' 3-6.

ר' עדין שטיינזלץ¹⁹ סבור כי חינוך לתפילה יכול להיעשות רק במסגרת של חינוך לאמונה. התפילה היא ביטוי לאמונה, וכיון שלתפילה יש חכמים מסוימים הרי שהכוונה לאמונה מסוימת, ובראשה ההתייחסות האישית של שומע ומשמיע: אני מדבר אל ה' והוא שומע לתפילה ועונה לה בדרך כלשהי. החינוך לתפילה הוא קביעת עמדה והגנה על מה שהמחנך עצמו מאמין ביחס לתפילה. אם המחנך איננו מאמין הרי הוא ניצב בפני השאלה, אם רשאי הוא להעמיד פנים של ירא שמים יותר מכפי שהוא באמת.

פעילות קטן בבית הכנסת

על מנת לעודד קטנים ובני נוער לבוא לבית התפילה, לשמש בקודש ולהרגיש חלק מהמתפללים נוהגים לשתף אותם בפעילויות שונות. אמר, פרופ' מ' ארנד, הציע לתת בצורה קבועה לבני נוער מתנדבים לבצע את עבודות בדק הבית של בית הכנסת, החלפת הפרוכת והמעילים וגלילת ספר התורה למקום הקריאה, וכן קריאה בתורה בהפטרות ובמגילות²⁰.

על אף חשיבות שיתוף הקטן בפעילות בית הכנסת לעתים ניצבת ההלכה, אשר דורשת במקרים רבים דוקא מבוגר, היינו בן שלוש עשרה שנים. שאלות הלכתיות מתעוררות במקרי הגבול והביניים.

ר' משה פינשטיין פוסק²¹ שאין לאפשר לילדים לקיים בעצמם, בלא עשרה גברים, מניין לתפילה בציבור וקריאת התורה, שכן אין אומרים דבר שבקדושה בפחות מעשרה, ואף הברכות יהיו לבטלה. ועל דרך החיוב פסק ר' שלמה גורן²² כי מותר לקטנים בני תשע ומעלה לארגן לעצמם מניין, אך לא יקיימו בו חזרת הש"ץ וקריאת התורה.

ר' מנשה קליין, מגדולי הפוסקים בארה"ב, נשאל²³ אם ראוי לכבד קטן בגלילת ספר תורה ובקשירתו. בראשית דבריו הוא כותב שמצא כתוב שהגלילה נקנית בדמים יקרים ושהזקן הצדיק שבעיר גולל, ואם כן "ולפלא על מנהג העולם לכבד קטני קטנים בגלילה. ולכן לכתחילה אין לכבד", אך גם אין למחות במי שנוהג לכבדם. בהמשך מביא הוא את דברי בעל 'משנה ברורה' (קמז ס"ק ז), שכתב שקטן היודע להבחין בדבר שבקדושה מכבדים אותו בגלילה כדי לחנכו במצוות.

ר' אפרים גרינבלט, שהיה רב בממפיס טנסי בארה"ב, התייחס לשאלת קריאה בתורה בקטן, וזו לשונו²⁴:

19. ר"ע שטיינזלץ, 'חינוך לתפילה', בתוך: התפילה היהודית — המשך וחדוש (עורך: ג"ח כהן), ירושלים תשל"ח, עמ' 207–218.

20. ראה אמר, מ' ארנד, 'הערות לעניין החינוך לתפילה', בשדה חמ"ד, ל (אלול-תשרי תשמ"ז), עמ' 59.

21. ר"מ פינשטיין, שו"ת אגרות משה, כ, ניו יורק תשכ"ד, סי' צח.

22. ר"ש גורן, 'תפלה בצבור לילדים', שמעתי, 38 (כסלו תשל"ד), עמ' 34–37.

23. ר"מ קליין, משנה הלכות, א, ניו יורק תשנ"ב, סי' קכ.

24. ר"א גרינבלט, שו"ת רבבות אפרים, ו, טנסי תשנ"ג, סי' סג סע' א. המציאות המבישה המתוארת במקרה זה, שכקרב מנין מתפללים אין אחד היודע לקרוא את ראשית הפרשה (עד "שני"), אינה נדירה בימינו.

ומתאימים לכאן דברי אמר במאמרו הנ"ל: "אין קץ לאפשרויות לשפר מכל הבחינות את קריאת התורה".

אירע במנין שלא היה מי שיכול לקרוא בתורה רק קטן בן י"ב שנה שידע לקרוא וזה היה ביום שני בבקר, וטילפנו לי מחוץ לעיר, ועניתי שיכול לקרוא ושיכולים לעשות ברכות, ואני חושב שבדיעבד זה טוב.

במקום אחר²⁵ מעלה הוא שאלה, אם מותר לקטן לאמר "אנעים זמירות" (=שיר הכבוד) לפני הציבור. הוא מעתיק את דברי רא"ד הורוויץ בעל שו"ת 'קנין תורה בהלכה' אשר מתנגד לכך, מפאת חשיבות הפיוט. מנגד הוא מביא את דברי ר' משה מימון, רבה של קרית אתא, שראה בעין יפה "שמעמידים עלם קטן חמוד מול היכל הקודש ושר השיר הזה בשפה ברורה²⁶ ובנעימה, ממש משיבת נפש". ר"א גרינבלט לא מכריע כיצד לנהוג.

לנושא זה נדרש גם נ"י נבון²⁷. לדעתו אין ראוי לכבד נער שאינו בר מצוה באמירת שיר זה. שכן, להבנת השיר דרושה בגרות מסוימת, הילד נותן דעתו למנגינה בלבד, שתעלה יפה, ולעתים קרובות המלים משתבשות בפיו; שיר נעלה זה הופך לכהן "שעשוע לידים", שמשגיגה למצוות שוב לא נאה לו להתכבד כיבוד ילדותי זה. אף בעיה הלכתית ראה בכך: כיון שאין קטן מוציא את הגדול ידי חובה נמצא שאין בידי המתפללים אלא מחצית מהשיר, אותו החלק שהקהל אומר. לכן לדעתו ראוי ששיר זה יוחזר לשליח הציבור, ונער בר מצוה יכבד בו עם היכנסו לגיל המצוות. מדברים אלה הסתייג ר' אהרן פיציניק²⁸, וכתב שיש בכיבוד ילד בניגון שיר הכבוד עניין חינוכי, וכיון שהשיר הוא רשות ולא חובה אין בעיה הלכתית באמירתו על ידי קטן.

הפרעות קטן בבית הכנסת

הבאת קטן לבית הכנסת תורמת כמובן לזיקתו לתפילה, אך כרוכה היא בסיכון, שכן אין כל הקטנים עומדים על דעתם באותו הגיל. ואף אביו של ילד מסוים יתקשה לצפות את מצב רוחו, שפעמים שילד נכנס רגוע לבית התפילה ויוצא ממנה סר וזעף, ובין כניסה ליציאה הרי הוא מיילל ומשתולל. לנושא זה נדרשו כמה רבנים.

ר' משה שטרן נשאל²⁹ אם מותרת גערה בלא דיבור באמצע תפילת שמונה עשרה, בתינוקות "הקופצים וצועקים ומבלבלים" את המתפללים, או שמא יש בכך הפסק בתפילה. והשיב שמוותר להשתוקק בגערה בלא דיבור, וכן להכות באגרופ על התיבה או על השולחן. ואם אינו מצליח להשתוקק — ילך ממקומו (אפילו באמצע שמונה עשרה) למקום אחר. עוד הוסיף שדברים אלה אמורים גם במקרה שגדולים מפריעים לו. בתשובה אחרת (שם, יג)

25. שם, ה, טנסי תשמ"ט, סי' רלו.

26. כשניגשתי בהיותי לר' צעיר הראשונה לומר לפני התיבה 'אנעים זמירות' אחרי הכנה מוסיקלית ודקדוקית, ניגש אלי החזן שהיה בעל דקדוק ואמר לי: יפה מאוד אמרת, אלא שיש לנקד "בחוות" בשוא תחת ה' (מלשון בחוות) ולא בפתח (לשון בחורה). מאז לא שגיתי בטעות זו (ראה גם נבון, הערה להלן, עמ' 218). ראוי לאמץ מנהג זה של חיקון שיבושי הילדים בעוברים לפני התיבה, שכן שבשאת כיון דעל על.

27. נ"י נבון, 'האם ראוי למסור "שיר הכבוד" לקטנים?', שנה בשנה, תשמ"ה, עמ' 214–219.

28. שם, עמ' 219.

29. ר"מ שטרן, שו"ת באר משה, ג, ירושלים תשמ"ד, סי' יב.

אוסר הוא להביא תינוק קטן לבית כנסת ולהושיבו לפניו בשעת התפילה, מפני שהתינוק מבלבל אותו ואת אחרים. לעומתו אוסר ר"ד הרפנס³⁰ על אב, הרואה באמצע תפילת עמידה שבנו אינו מתפלל, לנזוף בו.

בענין זה כתב ר' שלמה אבינר³¹ שאם התנהגות התינוק הולמת את קדושת המקום מצוה להביאו, וכמובן יש בכך ערך חינוכי רב. אך אם לא — מצוה להשאירו בבית. וילד שקט המתחיל להפריע בבית כנסת — יש להוציאו מיד. הוא גם הסתייג ממנהג הנשים המעוניינות להתפלל ומביאות ילדיהן כי אין מי שישמור עליהם בבית. לדעתו יש לסדר מישור בבית שישמור על התינוק, ואי אפשר "לקיים בבת אחת הן את המצוה להיות שמרטף והן את המצוה להתפלל". נוהג אחר הוא, שבשעה שאם התינוק נכנס לבית הכנסת — "יש מן הנוכחים שמתחילים לדגדג אותו ולומר לו "פוציניו" ו"מוציניו", ואז הוא מגיב ברעש". ר"ש אבינר סבור כי אין להתנהג כך, שאין לגלות סימני חיבה לילדים בבית הכנסת, כי הוא מקום גילוי אהבת ה' דוקא.

מענין לציון, שבתקנון בית הכנסת בקבוצת עין הנצי"ב (סיון תש"ל), שמן הסתם נתנסח על דעת המרא דאתרא שם, מוקדש סעיף שלם לנידון דידן, וכה נכתב בו:

השתתפות הילדים בתפילה: קבלת שבת — מגיל הגן, שחרית — מגיל בית הספר. ילדים שלפני גיל הגן יכולים להצטרף להוריהם כליל שבת ובבקר לשירת הסיום. ההורים מתבקשים להקפיד שלא ייכנסו הילדים לפני התחלת השירה.

ההבחנה כאן איננה בין סוגי תינוקות לפי מידת התנהגותם אלא בין הגילאים השונים של הילדים.

בדומה לר"ש אבינר כתב אף ר' שלמה וולבה³². הוא מוסיף שיש לתת תשומת לב לאיזה בית כנסת לוקחים את הילד, שכן "לא מתאים לקחת את הילדים לבית הכנסת שבו מדברים בזמן התפילה".

ונסיים בדרישת אחד המחברים³³, שאדם הקונה מקום אחד בבית הכנסת לא יושיב ילדיו במקומות של מתפללים אחרים, משום חשש גזל וחילול ה'.

השגחה על ילד מתפלל

תפילה אמורה להיות דבר שבינו לבין קונו, בלא תיווך או גורם חיצוני שבגללם מתפלל האדם. אך כדי להגיע ליכולת זו של תפילה לשמה דרוש חינוך לכך. בראשית הדרך

זקוק האדם להשגחה, אף שהיא במידה מסוימת פוגמת בזוהר של התפילה. ר"ח פרידלנדר³⁴ מתאר את פעולת הרב-המורה בהכוונת התלמידים לתפילה כתיקנה:

שיראו התלמידים וירגישו את התעניינות הרב בתפילתם, שירגישו עד כמה מייחס הרב חשיבות לתפילה. הוא עובר בין השורות ומסתכל ומפקח, משגיח ומעורר את התלמידים, מאיץ ומזרז את המתרשלים והנחלשים, ומעורר את כולם להתפלל כל מלה ומלה, ולדקדק לקרותן כראוי. (ואין צריך לומר שאין ראוי שהרב יתעסק בדברים אחרים בעת שהתלמידים מתפללים, כי אז לא רק שלא יוכל לפקח כראוי על תפילת התלמידים, אלא התנהגות זו תגרום לכך שכל התפילה תהא מזולזלת אצלם).

בהמשך כותב המחבר שגם מעבר לשעות התפילה יש לפקח על התלמיד: לשאול אותו אם זכר להתפלל מנחה ומעריב וכדו'. אפשר שתפילתו של התלמיד תהיה בתחילה מפחד מבטיו של המורה, אך ברבות הימים הוא יתרגל כתוצאה מהשגחה זו לתפילה לשמה.

על היחס בין תפילת האב לחינוך הבן כותב ר"ד הרפנס³⁵ כי אסור לאב העומד בתפילת עמידה להראות לבן היכן להתפלל, אלא יגמור תחילה תפילתו. אך אם הבן ניגש אליו מיזמתו ומפריעו ומבקשו שיראה לו היכן להתפלל — מותר לו להראות לו.

יש מי שכתב³⁶, שצריך להשגיח על ילד קטן המתפלל בקול רם יתר על המידה, שלא יפריע לשאר המתפללים.

תפילה בבית הספר

ברוב בתי הספר הדתיים מתקיימות תפילות יום יום. מטבע הדברים ישנן שאלות הנוגעות לתפילה מיוחדת זו של בית הספר.

ר' חיים דוד הלוי, רבה הראשי של תל אביב, מביא בספרו שו"ת 'עשה לך רב' מספר שאלות שנשאל בהקשר לכך. כך למשל שאלוהו³⁷ אם יש להנהיג חזרת הש"ץ בתפילת שחרית, או עדיף לקצרה משום שיחות החולין מצד התלמידים, הגורמות לחילול שם שמים. והשיב:

שאינן זה חינוך טוב להרגיל את התלמידים להתפלל ללא חזרה. ואדרבא, חובתכם לחנך התלמידים להיות קשובים לברכותיו של הש"ץ ולענות "אמן" כדין.

שאלה אחרת היתה אם אפשר לבטל תפילת מנחה לבנות בבית הספר, והשיב שאין לבטלה,

משום שבית הספר נועד כחלק חשוב מתפקידו לחנך, ולכל הדעות... אשה המתפללת שלוש תפלות בכל יום תבוא עליה הברכה... ולכן חובת בית הספר לחנך הבנות לנהוג על הדרך הטובה והנאותה ביותר.

34. לעיל הע' 9, עמ' 114.

35. חינוך לישראל, עמ' קיא.

36. לעיל הע' 33, שם.

37. רח"ד הלוי, שו"ת עשה לך רב, ד, ת"א תשמ"א, סי' יג.

30. חינוך לישראל, עמ' קיא.

31. ר"ש אבינר, תורת אמן — פרקי חינוך, א, ירושלים תשנ"א, עמ' 179-183.

32. ר"ש וולבה, וריעה ובניין בחינוך, ירושלים תשנ"ו, עמ' מג-מו. על שיחת חולין בבית הכנסת ראה מ' חלמיש, 'שיחות חולין בבית-כנסת' — מציאות ומאבק, מלאת, ב (תשמ"ד), עמ' 225-252; א' שביד

ספר מחזור הזמנים, תל אביב תשמ"ד, עמ' 44.

33. בלא שם מחבר, ואתה קדוש, בני ברק תשנ"ה, עמ' עט.

בנוגע לשאלת אכילת תלמידים בבוקר קודם לתפילה פוסק רח"ד הלוי³⁸ שילד בריא יסתפק בשתייה לפני הליכתו לבית הספר, ויאכל בהפסקה שלאחר התפילה. אבל ילד חלש יאכל וישתה בבית כפי הנחון לבריאותו, ואחרי התפילה ישלים כל צורכו בבית הספר. אין נכון שביית הספר עצמו ינהיג שכל התלמידים יאכלו ארוחת בוקר בצוותא לפני התפילה (וראה דברי ר"י עמנואל לעיל).

הרב הלוי נשאל³⁹ על מנהג שהנהיגו בכיתות א-ב לברך על ספירת העומר, והמורה היה מברך את הברכה, ולאחר כמה שבועות הפסיק לברך, שכן סבר שכבר למדו התלמידים את הברכה. המורה פנה לרב לשאול אם נהג נכון. רח"ד השיב שאין לברך ברכת ספירת העומר עם תלמידים ביום, משום שיתרגלו לחשוב בטעות שיש לברך ספירת העומר גם ביום, ויש חשש שייכשלו בכך בעתיד. ולכן על המורה בבית הספר לספור עם התלמידים בלא ברכה, ואילו האב יחנך ילדיו במצות ספירת העומר בברכה בזמנה.

רב אחר, ר' נתן צבי פרידמן, נשאל⁴⁰: האם מותר ללמוד לימודי חול, לאכול או להשתמש למשחקי התעמלות בחדר תפילה בבית ספר? והשיב כי לתלמידים הלומדים בכיתות אלה מותר לאכול וללמוד שם "לימודי חול על טהרת הקדש", כי הכתה נחשבת כבית כנסת שנבנה "על תנאי". אך אסור להם להשתמש בחדר זה למשחק או לשיעור התעמלות, ולמי שאינו לומד בכתה זו אסורה גם האכילה.

דקדוק בלשון ובנוסח התפילה

ר"א מאיר⁴¹ כותב שבשל החשיבות שמייחסים חז"ל לדקדוק באותיות פרשת שמע, יש "לחלק לילדים צילומי ק"ש שבהם מסומנים⁴² ההפסקות הנדרשות... להסביר להם את העיקרון וללמדם להגותם כראוי".

אמור"ר, פרופ' מ' ארנד⁴³, מציין בין מרכיבי החינוך לתפילה את טיפוח הדקדוק והדיוק באמירת התפילה, לימוד קריאה נכונה שלה, והגייתה בצורה ברורה, תרבותית ונעימה. ר"ש אבינר נשאל⁴⁴ אם ניתן ללמד ילד להתפלל במלים שלו, והשיב שחשוב שהילד יתפלל לפי הנוסח המקובל. לא ראינו, כותב הרב אבינר, שנוסח התפילה מהווה בעיה עבור ילד קטן.

38. רח"ד הלוי, שו"ת עשה לך רב, ו, ת"א תשמ"ה, סי' ט.

39. שם, סי' ה.

40. שם, סי' לח.

41. רנ"צ פרידמן, 'כיתת לימודים המשמשת כבית הכנסת', שמעתין, 8 (תשכ"ו), עמ' 38.

42. לעיל, הע' 7, עמ' 761.

43. כמובן צ"ל: "מסומנות", ומכאן ראייה שלא רק ילדים צריכים לדייק בלשונם.

44. לעיל, הע' 20, עמ' 60.

45. החינוך הטבעי, עמ' 36.

תשלומי קטן בתפילה מדין חינוך

ר' בצלאל שטרן נשאל⁴⁶ אם יש חובת חינוך קטן רק על קיום המצוה או גם על תשלומין, כגון קטן שנדרס ולא התפלל ערבית או לא שמע קידוש — האם צריך למחרת להשלים תפילתו או לשמוע קידוש? והשיב כי חינוך קטן הוא רק תקנה, ומשום כך אין חובת תשלומין במקרה שנדרס, שכן תקנתא לתקנתא לא עבדינן. עוד הוסיף שתפילה היא מדרבנן, ולדעת קצת פוסקים אין דין חינוך לקטן אלא במצוות מהתורה ולא במצוות מדרבנן, ואף שלא נפסק כך להלכה מכל מקום אין להחמיר בתשלומין.

סוף דבר

בשורות דלעיל סקרנו דעותיהם של בעלי הלכה, בעלי מוסר ומלומדים בני זמננו על נושאים מגוונים הקשורים לחינוך האדם לתפילה, איש איש בהתאם להשקפת עולמו ולזרם ולאסכולה ממנה הוא בא. רוב דבריהם מכוונים כלפי הקטן, כיצד יש לחנכו ולהדריכו לאור היבטים הלכתיים ופסיכולוגיים. עצם תופעת התפילה, פניית בשר ודם למקור המקורות, האין סוף, א-ל חי וקיים, הינה תופעה מצויה וקיימת משחר האנושות בכל התרבויות ובכל המקומות. למרות זאת, אין היא תופעה טבעית ומובנת מאליה. משום כך בולט הוא מיעוט התייחסותם של חכמי דורנו הדנים בחינוך לתפילה לנושא פעולת התפילה וליחס שבינה ובין השגחה פרטית או כללית. זאת, ביחוד לאור העובדה שבימינו העל-טבעי והעל-חשושי תופסים מקום פחות מרכזי בחיי האדם הטכנולוגי מבעבר⁴⁷.

קובץ חשוב המוקדש לנושא התפילה בימינו הוא 'התפילה היהודית — המשך וחידוש'⁴⁸. רוב המשתתפים בקובץ הינם אנשי אקדמיה דתיים. שם ישנם דיונים במשמעות התפילה ובמהותה, בשאלת שינוי ועדכון של נוסח התפילה ובנושאים רבים נוספים. ועדיין הניחו מקום להתגדר בנושאים חשובים אלה לחוקרי התפילה, ויותר מהם לרבני ימינו.

46. ר"ב שטרן, שו"ת בצל החכמה, ה, ירושלים תשמ"ו, סי' קסט. וראה גם רא"ד הורוויץ, שו"ת קנין תורה בהלכה, ה, ירושלים תשמ"ח, או"ח, סי' כא.

47. ראה על כך י' בשביס זינגר בהקדמתו לספר המציאות האחרת של א' צייטלין.

48. לעיל הע' 19. ראה עוד: ד' רפל, 'כוחה של תפילה', מעינות — תפילה, עמ' 26-28. על נושאים שונים כאמנות ודעות, וגם בענין ההשגחה, ניתן להמליץ על ספרו של ש' רוזנברג, בעקבות הכוזרי — פרקי מבוא למחשבת ישראל, ירושלים תשנ"א.